

ВЗАЄМОДІЯ МОВНИХ І МЕНТАЛЬНИХ СТРУКТУР У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ (на прикладі української та російської мов)

Статтю присвячено проблемам формування та взаємодії мовних структур і ментальності. Проаналізовано пріоритетність у формуванні національної самосвідомості соціокультурних чинників.

Актуальність вищезазначеної теми полягає в тому, що пробудження до життя національних ідей, проблеми ліквідації залишків національного гноблення, виявлення основних шляхів і тенденцій національного відродження і державотворення викликають посилення уваги до джерел і рушійних сил національних процесів, умов і чинників, що впливають на характер і особливості їх перебігу, динаміку розвитку.

Виявлення особливостей, умов та чинників, що спричиняють зростання національних рухів, національної самосвідомості, суттєво впливає на підвищення ролі і значення наукового передбачення та прогнозування можливої динаміки національних процесів, блокує можливі негативні наслідки та прояви у міжнаціональних відносинах.

Метою нашого дослідження є вивчення структурних компонентів національної самосвідомості, взаємодія мовних і ментальних структур у процесі формування національної самосвідомості на прикладі російської та української мов. **Завдання дослідження передбачають:**

1) провести теоретичний аналіз мови як культурно-історичного засобу комунікації та сфор-

мувати основні концептуальні моделі впливу мови на формування національної самосвідомості;

2) визначити зміст і роль ментальних структур як фундаментальних структур свідомості;

3) на прикладі російської та української мов проаналізувати вплив мови на ментальні структури національної самосвідомості.

На основі мети і завдань дослідження можна сформулювати такі **гіпотези:**

1) у мові кодуються глибинні пласти національної самосвідомості, культурної самобутності народу. Культурна спадкоємність як спосіб зв'язку між поколіннями даного народу можлива лише через мову;

2) як цілісне духовне утворення, ментальність є своєрідним кодом нації;

3) у мові найповніше репрезентовано внутрішній світ людини, тому мовна ментальність – це спосіб поділу світу за допомогою мови.

Теоретичний аналіз мови і ментальності в структурі національної самосвідомості визначається насамперед науковими підходами Р. Ільницького на визначення нації як моральної єдності народу, яка, на його думку, формувалася на

таких цінностях, як мова, народні звичаї, народні легенди та вірування, любов до рідної землі [1, 16]. При цьому в багатьох випадках були спроби побудувати ієрархічну систему об'єктивних ознак нації, з поділом на базові та небазові, етноформувальні чинники та етнічні ознаки [2; 3; 4; 5].

Гуманітарна наука в ХХ - на початку ХХІ століття зазнає двох великих метаморфоз, двох великих «поворотів». **По-перше**, це лінгвістичний поворот. Вчені не можуть більше розглядати мову як простий засіб пізнання, вони повинні рахуватися з тими «ефектами», які народжені культурно-історичним походженням цього засобу комунікації. Ще В. фон Гумбольдт, зазначає Н. Жуйкова, вивчаючи мову басків, яка дуже відрізняється від мови інших народів Європи, переконався, що в різних мовах спостерігаються не просто різні звукові позначення того самого предмета чи явища, а різні бачення цього явища. В. фон Гумбольдт стверджував, що зовсім не однаково, якою мовою користується та чи інша нація, бо мова є для нації органом її оригінального мислення та сприйняття світу. Кожний народ розв'язує спільне для людства завдання: «Як перетворити світ у думки?» своїм неповторним індивідуальним чином [6, 64].

Другою великою метаморфозою гуманітарного знання ХХ ст. є зміщення інтересу досліджень від «центральної» сфер дійсності до «периферійних», наприклад, від високої політики - до повсякденного життя, від науки - до віри й окультизму, від свідомості - до безсвідомого та ін. Підсумком цієї «відцентрової» сучасної гуманітарної науки стала поява кількох нових наукових напрямів, до яких належить і вивчення ментальності. Витоки цього напрямку можна простежити до Дж. Віко (1668-1744) і І. Г. Гердера (1744-1803). Але саме про виникнення наукового напрямку слід казати, на думку німецького публіциста та історика науки У. Ральфа, тільки відповідно з кінця ХІХ ст. і пов'язувати це з іменами Буркхардта, Лампрехта, Дільтея, Февра, Блока, Варбурга, Бера, Дюркгейма, Сімеана. В закордонній науці піонерами у широкому методологічному використанні терміна «менталітет» та вивченні самого явища були французькі вчені, які належали до школи «Анналів». Як відомо, вони орієнтувалися на аналіз структур духовного життя суспільства, на пошук фундаментальних стійких структур свідомості. Радянський культуролог А. Я. Гуревич називав «анналістів» здійснителями «коперніканського перевороту» в історичному пізнанні ХХ ст. [7, 135].

Менталітет, як явище розумового порядку, зовсім не тотожний суспільній свідомості, а ха-

рактеризує саме специфіку цієї свідомості стосовно суспільної свідомості інших людей, при цьому зазвичай ідеться про такі великі групи, як етнос, нація або соціальна страта. Слід також зазначити, що усвідомлені елементи менталітету тісно пов'язані зі сферою несвідомого (а можливо й ґрунтуються на ній), яку слід розуміти щодо зазначених спільнот як колективне несвідоме. В самому загальному її вигляді ментальність може бути визначена як певна, характерна для конкретної культури (субкультури) специфіка психічного життя репрезентуючих дану культуру (субкультуру) людей, яка детермінована економічними та політичними умовами життя в історичному аспекті. Дане визначення певною мірою співпадає з поняттям «національний характер», під яким слід розуміти або притаманний представникам даної нації набір основних особистісних рис (*концепція модальної особистості*), або систему головних існуючих в етності уявлень: установок, вірувань, цінностей, умонастроїв (*концепція соціальної особистості*).

Таким чином, зміст ментальності, як це витікає із самої етимології слова, міститься в когнітивній галузі та визначається насамперед тими знаннями, якими володіє спільнота, що вивчається. Разом з віруваннями знання створюють уявлення про навколишній світ, які є основою ментальності, задаючи разом із домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, що характеризує дану спільноту.

Специфіка когнітивної сфери відображається у сфері мотиваційній. Переконавання, ідеали, нахили, інтереси, інші чинники є соціальними установками та можуть вважатися однією з основних характеристик менталітету нації чи соціальної верстви. Весь неусвідомлений зміст менталітету та різниця у поглядах на світ, яка стає помітною людям лише після порівняння себе з представниками іншої культури, є набором соціальних установок. Ментальність найвиразніше постає в типовій поведінці представників даної культури, яка виявляється передусім у стереотипах поведінки і стереотипах прийняття рішень, що означає вибір однієї з поведінкових альтернатив. Тут слід виявити ті форми стандартної поведінки, які запозичені з минулого та називаються традиціями та звичаями. Якщо стійкі особливості поведінки індивіда називаються рисами його особистості, то *т и л о в а* поведінка, яка характерна для представників конкретної спільноти і дає змогу змальовувати риси національного чи суспільного характеру, що складаються у національний чи соціальний тип у схематизовано-

му вигляді, стала етнічним або класовим стереотипом. Виходячи з цього можна зробити висновок, що національний характер, який розуміють як *специфічне поєднання стійких особистісних рис конкретного етносу чи як домінуючих у даному суспільстві цінності та установки*, є, по суті, лише частиною ментальності як психологічної характеристики політичних, релігійних та інших особливостей людей, які належать до культури, що досліджується. Успішна робота з формування політичної культури громадян можлива за умови, коли повністю враховується ментальність української нації, нашого народу. Як цілісне духовне утворення, що складається впродовж століть, ментальність є своєрідним кодом нації. Створюється певний науковий ряд, де поряд з поняттям «ментальність» розглядається поняття «національний характер», яке, у свою чергу, тісно поєднується з поняттям «менталітет особи». Національний характер – це певні спільні для цілої нації риси поведінки та ментальності [8, 123].

Велика кількість (у тому числі й експериментальних) праць, які дають можливість робити серйозні висновки про ментальність, написані лінгвістами та психолінгвістами. І це зрозуміло: адже де, як не у мові, найповніше подано внутрішній світ людини. *Мовна ментальність* – це спосіб поділу світу за допомогою мови; він достатньо адекватний існуючим уявленням про світ у людей.

Що визначає, формує мовну ментальність? Адже існують такі типи мислення, які принципово не підлягають вербалізації в звичних умовах (музичне мислення). Ці особливості визначаються мовною залежністю від певної соціокультурної групи (в найширшому розумінні культури) і детермінуються соціокультурним середовищем. Особливості країни як соціокультурного середовища – це культурні традиції, історія, політичний устрій. Таким чином, соціокультурні стереотипи сприйняття світу формують мовну ментальність. Вона неоднакова у різних людей, що робить важливим та необхідним виділення індивідуальної, групової чи колективної мовної ментальності. Оскільки провідними детермінантами мовної ментальності є соціокультурні чинники, а ці чинники доволі мінливі, то й мовна ментальність також мінлива. З того факту, зазначає О. Почепцов, що мовна ментальність визначається в першу чергу соціокультурними чинниками, а не мовними, можна зробити висновок, що типи ментальностей слід визначати не за мовними, а за соціокультурними ознаками. Хоча в багатьох випадках певний набір соціокультурних ознак корелює з певною мовою,

однак типи мовної ментальності співвідносяться з відповідними існуючими соціокультурними спільнотами, а не з мовними [9, 118-119].

На Заході ця проблема розглядається дещо в іншому контексті. Згідно з гіпотезою лінгвістичної відносності Уорфа, мова – це не засіб виразу, не «успадкування» думок, а скоріше форма, що визначає образ наших думок. Вона по-різному сприймає та структурує світ, і мова, яку ми засвоюємо в дитинстві, визначає наш особливий спосіб бачення і структурування світу. Цей погляд тривалий час впливав на суспільні науки. Уорф так сформулював його: «Було встановлено, що основа мовної системи будь-якої мови, іншими словами – граматики, не є просто засіб для відтворення думок. Навпаки, грамика сама формує думку, є програмою та настановою діяльності мислення індивіда, засобом аналізу його вражень та їх синтезу... ми розчленовуємо природу у напрямку, який підказано нашою рідною мовою. Ми виділяємо у світі явища ті або інші категорії чи типи зовсім не тому, що вони самоочевидні; навпаки, світ стає перед нами як калейдоскопічний плин вражень, який повинен бути організований нашою свідомістю, а це значить, в основному, – мовною системою, яка зберігається в нашій свідомості. Ми розчленовуємо світ, організуємо його в поняття та розпредмечуємо значення так, а не інакше, головним чином тому, що ми учасники угоди, яка диктує таку систематизацію. Ця угода має силу для певного мовного колективу та закріплена в системі моделей нашої мови. Цю угоду, звісно, ніяк та ніким не сформульовано, вона лише мається на увазі, але все таки ми – її учасники. Ми взагалі не можемо говорити, якщо тільки не узгодимо систематизацію та класифікацію матеріалу, яка обумовлена вказаною угодою. Ми зустрічаємося, таким чином, з новим принципом відносності, який наголошує, що подібні явища дають можливість створити схожу картину всесвіту тільки при подібності чи наразі при співвідносності мовних систем» [10, 55-56].

Гіпотезу Уорфа про співвідношення між культурою та пізнавальними процесами створює фактично два ствердження. Перше наголошує на тому, що групи людей, які спілкуються різними мовами, по-різному сприймають і засвоюють світ. Саме це ствердження отримало назву гіпотези *лінгвістичної відносності*. Друге ствердження виходить за межі простого припущення про те, що в пізнавальних процесах існують розбіжності, пов'язані з мовними відмінностями. Стверджується, що мова є причиною цих розбіжностей. Ця доктрина *лінгвістичного детермінізму*, по суті, означає, що існує односторонній

причинний зв'язок між мовними та пізнавальними процесами. Проблема мови та мислення є наочним прикладом того, що дослідження міжкультурних розбіжностей обов'язково приводить представників суспільних наук до розгляду тих процесів розвитку психіки, які, як передбачається, здійснюються однаково у всіх людей у всіх культурах.

Однак крайні форми лінгвістичної відносності та детермінізму мали б дуже серйозні наслідки не лише для дослідження людством самого себе, а й для вивчення природи, оскільки вони наглохо закривають шлях до об'єктивного знання. Якщо б усі наші знання про світ були б опосередковані нескінченно змінними вибірковими та впорядкованими механізмами мови, то все, що ми сприймаємо та переживаємо в певному розумінні є суб'єктивним. Воно в такому випадку не обов'язково пов'язано із зовнішнім світом - воно пов'язано лише з тим, що в нашій мовній групі прийнято *казати* про зовнішній світ. Значення світу обмежувалося б лише тими явищами чи рисами, які закодовані в нашій мові, можливість міжкультурного обміну знаннями була б якщо не виключена, то, в усякому разі, вельми обмежена. Отже, незважаючи на те, що аналіз мови дає змогу точно виявити культурну специфіку ставлення людини до дійсності, що її оточує, в цьому аналізі відсутня можливість встановлення причин, які спонукають людей надавати значимість одним аспектам явищ (політичних, філософських, релігійних та ін.), ігноруючи при цьому інші [11, 25].

На українському ґрунті ця проблема також набула широкого резонансу. На думку О. Потебні, в мові кодуються глибинні пласти національної самосвідомості, культурної самобутності народу. Отже, культурна спадкоємність, як спосіб зв'язку між поколіннями даного народу, можлива лише через мову. Всі інші форми спадкоємності (матеріальна культура з усім її різноманіттям, різновиди художньої творчості) вторинні щодо мови. Цих думок дотримується й І. Огієнко, на переконання якого мова - це форма культурного життя, національної організації, душа кожної національності. Вона постає як певний орган культури, вона є ознакою національної визначеності. Звідси висновок: якщо нація намагається панувати над іншою, вона насамперед намагається заборонити або взагалі знищити мову поневоленої нації [12, 240]. Навіть сам процес словотворення може свідчити про ментальні відмінності у тих чи інших народів.

Аналізуючи зв'язок мови і ментальності серед українців та росіян (як нації, до держави якої

понад 300 років входила Україна), І. Братко-Кутинський підкреслює, наприклад, що українське «громадянство» означає належність до «громади» (вільної, самокерованої суспільної організації з виборним керівництвом). Російське «громадянство» означає належність до привілейованої верстви підданих государя, а саме - до населення «гражд» (укріплених пунктів). Населення поза «граждами» (як правило, це упокорені народи і народності — «інородці»), вочевидь, не мали і тих купців прав, які мали «граждане». Українська «державна» - це суспільна організація, яка держить, утримує разом певну громаду людей. Російський відповідник - «государство», тобто суспільна організація, яка складається з «государя» і його підданих. Об'єднання для співробітництва чи будь-якої іншої діяльності українською - «спілка» (вільне, рівноправне «з піл», тобто «з половини», об'єднання) має російський відмінник «союз» (тобто об'єднання не вільне, а пов'язане «узами»). Аналогічно й слово «спільник», тобто «учасник з половини» має відповідник «союзник», тобто «союзник». Схильність до примусу як до основного засобу розв'язання життєвих проблем виявляється і в понятті «подавляющее большинство», якому відповідає мирна українська ментальність - «переважна більшість». Українці шанують не уподібнення до зразка, а протилежну якість - самобутність, особливість. Звідси українські слова «особа», «особистість», яким мають відповідати російські слова «лицо», «личность». Як бачимо, й тут немає рівнозначності, оскільки в першому випадку йдеться про поглиблену, внутрішню характеристику чогось особливого, неповторного, а в другому - про зовнішню. Слово «личность» походить навіть не від слова «лицо», а ще від більш зовнішнього, несуттєвого, від «людини», тобто маски [13, 96-108].

Підсумовуючи, можна зазначити, що:

1) мовні структури можуть чинити певний (іноді досить значний) вплив на процеси формування ментальності та духовності нації, національну культуру взагалі;

2) разом з іншими чинниками етнотворення мова залучена до формування вищезазначених феноменів;

3) у процесі безперервної взаємодії своїх елементів протягом віків мова розвивається, змінюється, однак її загальна структура зберігає свої особливості, які певним чином впливають і на ментальність і своєю чергою формують національну самосвідомість;

4) соціокультурні чинники у вищезазначених процесах є, на наш погляд, пріоритетними.

Льницький Р. Про єдність і роз'єднання (думки з приводу статті Богдана Цимбалістого) // Сучасність. - 1982. - № 7-8.

Генинг В. Ф. Этнические процессы в первобытности. - Свердловск, 1970.

Гумилев Л. М, Иванов К. И. Этнические процессы: два подхода к изучению // СОЦИС. - 1992. - № 1.

Жмыр В. Ф. На пути к себе (история становления и развития украинского сознания) / Филос. и соц. мысль. - 1991. - № 1.

Княжинский А. Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна стадія. - Нью-Йорк, Філадельфія; Мюнхен, 1959.

Жуйкова Н. Мова як вияв ментальності. - Тези на Міжн. конф. «Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості», 1994. - С 64.

Гуревич А. Я. Европейское средневековье и современность. - В кн. Европейский альманах: История. Традиции. Культура. - М., 1990. - С. 135.

8. Непадковська М. Вплив природничо-наукового, релігійного світоглядів та ментальності на формування особи. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. - Міжн. наукова конфер. - Луцьк, 18-23 червня, 1994. - С 123.

9. Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. - № 6, 1996. - С. 118-119.

10. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. - М., 1977. - С. 56-57.

11. Дубов И. Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. - № 5, 1993. - С. 25.

12. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. - К., 1991. - С. 240.

13. Братко-Кутинський І. Феномен України. - К., 1996. - С. 96-108.

A. Bodnár, E. Makarenko

INTERACTION LANGUAGE STRUCTURES AND MENTALITY IN FORMATION OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS (FOR EXAMPLE OF RUSSIAN AND UKRAINIAN LANGUAGES)

The article is devoted to the problems of formation and interaction of language structures (word-building of the political lexiks on the example of Russian and Ukrainian languages) and mentality, it defines the priority of socio-cultural factors over linguistic information of national self-consciousness.